

СОЦІОЛОГІЧНА ЦІННІСТЬ СУТНОСТІ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

THE SOCIOLOGICAL VALUE OF THE ESSENCE OF ACCESS TO JUSTICE

Балацька О.Р., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-науковий інституту права імені І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»
ORCID ID: 0000-0001-6439-5927

У статті автор аналізує сутність доступу до правосуддя як правового явища з точки зору соціологічного підходу, який володіє потенціалом у зв'язку з правотворчою функцією цього права. Використовуючи викладені перспективи, доступ до правосуддя представлений як соціологічний об'єкт сам по собі.

В статті встановлено, що для захисту прав людини в суспільстві, яке ґрунтується на принципі верховенства права, право на доступ до правосуддя є основною та найважливішою гарантією. Стаття досліджує соціологічну цінність сутності доступу до правосуддя як одного з основних прав людини, що забезпечує рівність усіх перед законом та ефективний захист прав і свобод індивідуумів у правовій державі. Автор аналізує взаємозв'язок між доступом до правосуддя та соціальними структурами, підкреслюючи, як цей процес впливає на соціальні відносини та стабільність суспільства. Зокрема, розглядаються механізми, які гарантують доступ до правосуддя, а також соціологічні аспекти, що визначають рівень доступу для різних груп населення. Акцентовано увагу на багатомірності та поєднанні об'єктивного та суб'єктивного аспектів права на доступ до правосуддя з урахуванням впливу індивідуальних результатів правосуддя, прийнятих рішень для окремих осіб на їх оточення та суспільство загалом. Визначено взаємозв'язок між доступом до правосуддя та верховенством права, зокрема у контексті міжнародних стандартів прав людини та правової держави.

Особлива увага у статті приділена можливим перспективам та викликам правового явища доступу до правосуддя, а також соціологічні наслідки його реалізації для розвитку демократичних інститутів. Встановлено, що реалізація доступу до правосуддя часто ускладнюється процедурно бюрократичними бар'єрами, фінансовими витратами, нерівністю у правовій обізнаності та доступності правових ресурсів, множинністю правових шляхів.

Як підсумок, доступ до правосуддя в соціологічному вимірі розглядається в широкому контексті, багатомірності та перспективи з урахуванням впливу індивідуальних результатів правосуддя, прийнятих рішень для окремих осіб на їх оточення та суспільство загалом.

Ключові слова: верховенство права, вимір права, доступ до правосуддя, ефективний засіб правового захисту, права людини та основоположні свободи, право на справедливий суд, правове явище, соціологічний підхід, справедливість.

In the article, the author analyzes the essence of access to justice as a legal phenomenon from the perspective of a sociological approach, which holds potential due to the law-making function of this right. Using these perspectives, access to justice is presented as a sociological object in its own right.

The article establishes that, for the protection of human rights in a society based on the principle of the rule of law, the right to access justice is the fundamental and most essential guarantee. The study explores the sociological value of access to justice as one of the fundamental human rights that ensures equality before the law and the effective protection of individuals' rights and freedoms in a legal state. The author examines the relationship between access to justice and social structures, emphasizing how this process influences social relations and societal stability. In particular, the article considers the mechanisms that guarantee access to justice, as well as the sociological factors that determine the level of access for different population groups.

Attention is drawn to the multidimensional nature of access to justice, combining both objective and subjective aspects, taking into account the impact of individual judicial outcomes and decisions on the individuals concerned, their surroundings, and society as a whole. The relationship between access to justice and the rule of law is also explored, particularly in the context of international human rights standards and the principles of a legal state.

Special attention in the article is given to the possible prospects and challenges of access to justice as a legal phenomenon, as well as the sociological consequences of its implementation for the development of democratic institutions. It is established that the realization of access to justice is often hindered by procedural and bureaucratic barriers, financial costs, disparities in legal awareness, limited accessibility to legal resources, and the multiplicity of legal pathways.

In conclusion, access to justice in a sociological dimension is considered within a broad context, multidimensionality, and perspective, taking into account the impact of individual judicial outcomes and decisions on the individuals involved, their environment, and society as a whole.

Key words: rule of law, dimension of law, access to justice, effective remedy, human rights and fundamental freedoms, right to a fair trial, legal phenomenon, sociological approach, justice.

Постановка проблеми. Доступ до правосуддя є основним стовпом для справедливих суспільств, що забезпечує рівність громадян перед законом та захист їхніх прав і свобод. Як правове явище, що виконує соціальну функцію, доступ до правосуддя виходить за межі правових систем та взаємопов'язаний з багатоманітними чинниками. Це право є гарантією та засобом реалізації інших прав і свобод особи, так як забезпечує особам і громадам можливість вирішувати правові конфлікти, оскаржувати рішення та брати активну участь у громадському житті, що зменшує системні нерівності та посилює довіру до правових інституцій.

Соціологічна цінність доступу до правосуддя полягає в тому, що він виступає як інструмент соціальної інтеграції, сприяє формуванню громадянської свідомості, а також зміцнює соціальну згуртованість. Несправедливість у правовій системі, зокрема обмежений доступ до судових

інстанцій, здатна сприяти посиленню соціальної напруженості, а також виникненню соціальних конфліктів. Отже, важливим аспектом є вивчення соціологічних наслідків доступу до правосуддя та того, як він сприяє або перешкоджає соціальній справедливості. Тож на порядку денному дослідження, яким чином доступ до правосуддя впливає на соціальну справедливість, розвиток інститутів і соціальні відносини в цілому в умовах сучасних соціальних та економічних змін, а також в контексті глобальних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні в наукових дослідженнях, які розглядають фундаментальні права людини та основоположні свободи не акцентують увагу на праві на доступ до правосуддя як окремому об'єкті правового аналізу. Розвідки на цю тему можна знайти у наукових дослідженнях та юридичній літературі з міжнародного права, європейського права або порівняльного правознавства у сфері прав людини.

Також це питання висвітлюється в доктрині судочинства, процесуального права чи правових процедур, але, як правило, в межах вивчення джерел або впливу міжнародного та європейського права на національне законодавство. Зокрема питання доступності правосуддя розглядаються, наголошуючи на бар'єрах до правосуддя в умовах транзитивності (О. Козакевич) [1], в контексті соціолого-правових засад організації судової влади та врівноваження інших гілок влади (В. Костицький, О. Кобан) [2; 3], як складника ефективного функціонування судових систем (Л. Москвич) [4], принципу судової влади (В. Городовенко) [5]. У цих дослідженнях акцентується увага на безоплатності, практичній та фінансовій зручності правосуддя для громадян, його доступності для вразливих категорій населення.

Серед іноземних дослідників розвинули вчення про доступ до правосуддя як соціальне явище французький соціолог Е. Дюркгейм, американський філософ Д. Роулз, представники флорентійського проекту «Доступ до правосуддя» Б. Гарт, М. Каппеллетті та інші вчені.

Метою дослідження є аналіз соціологічної цінності доступу до правосуддя як ключового елемента правового захисту прав і свобод людини, визначення його впливу на суспільну справедливість і на практичну реалізацію прав людини, а також вивчення факторів, що обмежують чи забезпечують ефективність доступу до правосуддя в сучасних правових системах.

Виклад основного матеріалу. Французький соціолог Еміль Дюркгейм у праці «Поділ праці в суспільстві» (1983 рік) зазначав, що соціологічний аналіз може розглядати право загалом і правосуддя зокрема як явища, що допомагають зрозуміти формування, збереження та трансформацію суспільства, а також характер соціальних відносин, що в ньому домінують. Доступ до правосуддя є ключовим аспектом для такого аналізу. [6, с. 29] Згодом американський філософ Джону Роулз у своїй книзі «Теорія справедливості» (1971), яку він назвав теорією соціальної справедливості, виклав бачення «справедливості як чесності». Ідея передбачала, що люди повинні розглянути правила справедливого розподілу соціальних благ у суспільстві, а також рівень нерівності, який може бути допустимим у суспільстві. [7]

Нерівність доступу до правосуддя має різноманітні форми. Вона впливає з соціальних, економічних, культурних, психологічних або фізичних відмінностей і залежить від конкретного просторово-часового контексту. Оскільки такі нерівності часто важко виявити, соціологи інколи звертаються до етичних підходів, що пропонують нормативні концепції соціальної справедливості. Суспільство з доступом до правосуддя відповідає принципам розподільчої справедливості Д. Роулза, у разі якщо інституції справедливо розподіляють ресурси та можливості. Коли правові системи вирішують структурні нерівності (наприклад, розрив у багатстві між расами, доступ до охорони здоров'я), вони підтверджують обіцянку соціального договору щодо справедливості. Також загалом у такому суспільстві існує правопорядок і правова система, у якій забезпечується здійснення правосуддя, що рівнозначно доступу до права та доступу до судів.

Питання доступу до правосуддя можна розглядати з різних точок зору, в тому числі та не виключно: нормативістсько-позитивістської, класово-марсистської, філософсько-правової, природно-правової, соціолого-теологічної та фінансово-економічної. Заразом М. Каппеллетті, Б. Гарт зазначали, що віднесення доступу до правосуддя до прав людини не завжди було очевидним. Вчені дослідили, що правова допомога є важливим інструментом для соціальних держав у досягненні ключових цілей, заснованих на принципі верховенства права [8]

Юридичний вимір доступу до правосуддя сформувався поступово і досить пізно завдяки утвердженню природ-

но-правової ідеології прав людини. Адже спершу жодна з декларацій прав людини XVIII століття не згадувала прямо право на доступ до правосуддя. Ці документи зосереджували увагу на особистій свободі, безпеці, а також на громадянських і політичних правах. Тож ця еволюція відбулася в результаті інтернаціоналізації та європеїзації прав людини. Водночас варто уточнити, що міжнародні та європейські акти та прецеденти європейських судів рідше розглядають доступ до правосуддя безпосередньо, натомість частіше йдеться про право на ефективний засіб правового захисту або право на справедливий судовий розгляд (стаття 8 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року [9], статті 6, 13 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року [10], стаття 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 року [11], стаття 47 Хартії основних прав і свобод ЄС від 7 грудня 2000 року [12]).

Отже, завдяки процесам інтернаціоналізації та європеїзації прав людини доступ до правосуддя набуває статусу фундаментального права людини через можливість звернення до судді та суду, а також шляхом забезпечення права на ефективний засіб правового захисту.

На нашу думку, сутність доступу до правосуддя як правового явища крізь його соціологічний вимір має перспективи наукового пошуку. Доступ до правосуддя відображає складності взаємозв'язків між правом і суспільством. Соціальним підґрунтям доступу до правосуддя є ситуація несправедливості, адже саме вона робить цей доступ суспільно необхідним. Як зазначає В. Костицький визнання сутності права як сутності соціальної згідно з соціологічним та теолого-соціологічним підходами до розуміння сутності права є неспростовним. Адже вказує на глибоку вкоріненість права у суспільному житті, а саме його прояву як порядку суспільних правовідносин, у комунікативній взаємодії цих відносин. [13, с. 22]

Тому соціологічна цінність правової природи доступу до правосуддя відображається у його багатомірності. Так, у об'єктивному аспекті доступ до правосуддя надає особі, яка має певне право, можливість звернутися до судді з вимогою визнати це право або отримати його належне забезпечення. У суб'єктивному аспекті доступ до правосуддя дозволяє вимагати реального втілення прав і свобод, що належать особам. В обох випадках воно ґрунтується на правових нормах найвищого рівня в ієрархії нормативних актів: національних конституціях та міжнародних конвенціях із захисту прав людини та основних свобод. Відтак об'єктивно це право гарантує можливість звернення до суду, тоді як суб'єктивно воно виражається у доступі до судді, доступі до судового розгляду. В цілях утворення права та його результативності важливим є поєднання його об'єктивного та суб'єктивного вимірів. [14, с. 33]

Доступ до правосуддя у цих вимірах змінюється завдяки утвердженню теорії правової держави, оскільки у правовій державі будь-які дії та рішення посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування можуть бути оскаржені в суді. В умовах панування права жодні рішення чи дії законодавчої та виконавчої влади не можуть уникнути судового контролю. Тому вчені О. Кобрин та В. Костицький слушно розглядають судову владу як чинник обмеження інших гілок влади – законодавчої та виконавчої. [2]

З цієї точки зору право доступу до правосуддя, яке часто розглядається як право на суд, стає наріжним каменем правової держави, становлення якого еволюціонувало від майже незначного правового явища до фундаментального інструменту захисту прав людини. У правовій державі, конституції, нормативно-правовому чи адміністративному акті проголошення прав людини було б марним, якби ці права не могли бути захищені та реалізовані. Отже, щоб забезпечити захист усіх прав людини, право на

доступ до правосуддя є інструментом та засобом реалізації права, що виконує функцію гарантії цих прав.

Також слід відзначити створення в XX-XXI століттях міжнародних та наднаціональних судів для прямого або непрямого захисту прав людини. Це значно розширює сферу права на доступ до правосуддя. Окрім неюрідичних інстанцій захисту людських прав, діяльність цих наднаціональних судів для захисту прав людини стало навіть фактором розвитку самого змісту права на доступ до правосуддя, оскільки судова практика цих судів посилила зміст і обсяг цього права. Зокрема варто відзначити правотворчу роль прецедентного права європейських судів, оскільки в Україні передбачено механізм виконання рішень Європейського суду з прав людини та продовжується процес євроінтеграції в ЄС.

Заразом доступ до правосуддя як соціальний феномен має правотворчі властивості та можливі ризики. До таких можна віднести низку чинників, які діють як фільтри, обмежуючи або навіть унеможливаючи доступ до правосуддя. [15, с. 16] Також ризиком є конкуренція між органами захисту, яку можна спостерігати як у національному праві, так і в європейському праві між двома європейськими судами (Суд Європейського Союзу та Європейський суд з прав людини), а також між юрисдикційними та неюрідичними органами захисту. Ця конкуренція має позитивні аспекти, оскільки вона може висвітлити недоліки або недосконалості певної правової системи. Однак вона також може спричинити перешкоди, оскільки множинність правових шляхів може зробити доступ до правосуддя більш ускладненим процедурно. Так, множинність органів захисту, складність відносин між системами та юрисдикціями, подовження тривалості процесу та збільшення витрат на доступ до правосуддя - це все можливі негативні наслідки надмірного доступу до правосуддя.

Отже, соціологічна проблематика доступу до правосуддя охоплює питання його універсальності та обмежень, зумовлених соціально-економічними, політичними та правовими чинниками. З одного боку, доступ до правосуддя проголошується основним правом людини, яке гарантує держава, з іншого - його реалізація часто ускладнюється бюрократичними бар'єрами, фінансовими витра-

тами, нерівністю у правовій обізнаності та доступності правових ресурсів.

Сучасні підходи до соціального виміру доступу до правосуддя передбачають аналіз реального стану сфери правосуддя з урахуванням різних аспектів цієї проблеми. Американські дослідники К. Албістон та Р. Сандефур зазначають, що ця сфера переживає відродження і потребує комплексного та міждисциплінарного підходу. Вони наголошують на необхідності вивчення інноваційних стратегій для подолання розриву між правовими потребами та їх доступністю, враховуючи як окремих осіб і інститути, так і соціальне значення правових послуг та їхній попит. [13, с. 101-105] Відтак доступ до правосуддя зазнав поступового перетворення академічних досліджень на більш багатогранну, міжнародну та емпіричну сферу діяльності.

Висновки. У зв'язку з зазначеним доступ до правосуддя в соціологічному вимірі розглядається в широкому контексті та багатовимірності з урахуванням впливу індивідуальних результатів правосуддя, прийнятих рішень для окремих осіб на їх оточення та суспільство загалом. Соціальне значення цього правового явища у тому, що реальний стан доступу до правосуддя може покращувати загальне сприйняття справедливості в суспільстві. Такий погляд на доступ до правосуддя потенційно може допомогти знаходити нові способи подолання перешкод і сприяти доступу до правосуддя в широкому, демократичному та інклюзивному сенсі.

Отже, право на доступ до правосуддя в пошуках належного правосуддя може стати як джерелом справедливості, так і хаосу в суспільстві. Для попередження негативних проявів доступу до правосуддя необхідно постійно дбати про його узгодженість з іншими правами та свободами з метою забезпечення ефективності гарантованих прав. Особливості соціологічного підходу до цього правового явища зумовлюють розвиток теорій та практик, пов'язаних із доступом до правосуддя. Також ця перспектива дозволяє поставити під сумнів роль та функції формального правосуддя в суспільстві, підкреслюючи важливість створення плюралістичного середовища для визначення та реалізації засобів, що регулюють доступ до правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козакевич О. М. Забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах: дис. ... доктора філософії: спец. 081 Право. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2022. 220 с.
2. Костицький В., Кобрин О. Обмеження правом законодавчої та судової влади: монографія. Київ. Видавничий дім «АртЕк», 2017. 228 с.
3. Костицький В. Поділ влади у контексті теолого-соціологічного праворозуміння (нариси правової теорії): монографія. Одеса. Видавничий дім «Гельветика», 2023. 192 с.
4. Москвич Л. М. Проблеми підвищення ефективності судової системи: дис. доктора юр. наук. Харків. 2011. 485 с.
5. Городовенко В. Принципи судової влади. *Нариси до судового права: монографія / за заг. ред. О.З. Хотинської-Нор.* Київ: ВД «Дакор», 2024. С. 70 - 105.
6. Émile Durkheim, *De la division du travail social* (1893), 8e éd., Paris, Presses universitaires de France, 2013. 420 p.
7. Kent State Online. The Five Principles of Social Justice URL: <https://onlinedegrees.kent.edu/blog/five-principles-of-social-justice> (дата звернення: 25.10.2024).
8. Cappelletti, M., and B. Garth. 1978. Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. *Buffalo Law Review*. January 1978, Vol. 27: 181-292.
9. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 25.10.2024).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n328.4 (дата звернення: 25.10.2024).
11. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: прийнятий 16 грудня 1996 р. Генеральною Асамблеєю ООН (ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 25.10.2024).
12. Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text (дата звернення: 25.10.2024).
13. Костицький В. Вибрані проблеми теорії права: підручник. Одеса. Видавничий дім «Гельветика», 2022. 520 с.
14. Дідич Т. О. Перспективи розвитку правоутворення в Україні крізь призму застосування прогностичного методу дослідження. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* №12(24), 2021. С. 29 - 36
15. Carrier-Plante, C., Duchesne Blondin, A., Fontan, J.-M., Laniel, R.-A., Sénéchal, Y. & Vaillancourt, K. (2016). L'accès à la justice: perspectives sociologiques. *Nouveaux Cahiers du socialisme*, (16), 15-21.
16. Albiston, C.R. and R.L. Sandefur, Expanding the Empirical Study of Access to Justice, *Wisconsin Law Review*, 101 (2013), p. 101-120.